

MUSA QULİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: kuliyevm@yandex.ru

NAXÇIVAN XAN SARAYI

Məqalədə Naxçıvanın tarixi abidələrlə zəngin olmasından söhbət açılır. Onlardan biri Naxçıvan xanlarının sarayıdır. Əvvəllər bu saray I Kalbali xana, sonralar isə onun varislərinə məxsus olmuşdur. Tədqiqatçı ilk dəfə sənədlər əsasında səyyahların Naxçıvan xanlarının saraylarını necə təsvir etmələrindən də ətraflı söhbət açmışdır.

Açar sözlər: *Xan sarayı, I Kalbali xan, səyyahlar, yadı, Naxçıvan, Sankt-Peterburq, güzgüli salon.*

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Naxçıvan öz tarixi abidələri ilə məşhurdur. Həmin abidələrdən biri də Naxçıvan şəhərinin Xan dikində yerləşən Xan Sarayıdır. Naxçıvan xanı I Kalbali xan Kəngərliyə və onun varislərinə məxsus olan bu saray Azərbaycanın orta əsrlər türk-islam memarlığının nadir incilərindən biridir. Xüsusi qaydada inşa edilən və xalq təbiiq sənətinin bir çox növlərinin birləşdiyi Xan Sarayı orijinal memarlıq üslubu ilə seçilir. Araşdırmaların nəticəsi olaraq demək olar ki, saray 1785-ci ildə inşa edilmişdir. Qeyd edək ki, Naxçıvan xanlığının əsasını qoyan Heydərqulu xan və onun varisləri yaşayan saray kompleksi Xan dikinin şimal-şərqindəki ərazidə yerləşirdi.

Sonuncu Naxçıvan xanı Kərim xan Abbasqulu xan oğlu Kəngərlinin mülkü isə I Kalbali xanın sarayının yanında idi. 1830-cu illərə aid litoqrafik şəkillərdə həmin mülkün də təsviri vardır [3, s. 71].

Naxçıvan şəhəri Şərq və Yaxın Şərq ölkələrinə gedən yolların üzərində yerləşdiyindən səyyahların və diplomatik heyətlərin diqqətini cəlb etmiş, onlar yazdıqları əsərlərdə bu saray haqqında məlumat vermişlər.

I Kalbali xanın tikdirdiyi Xan Sarayı haqqında məlumatlar XIX yüzillikdə Naxçıvanda olmuş hərbi şərqşünasların, diplomatların yazdıqları kitablarda, gündəliklərdə, memuarlarda öz əksini tapmışdır.

İsveçrəli səyyah Dyubua de Monpere öz dövrünün məşhur geoloqu, təbiətşünası və arxeoloqu olmuşdur. O, 1834-cü ildə Naxçıvanda olmuş və tədqiqatlar aparmışdır. 1839-1844-cü ildən başlayaraq isə Parisdə "Qafqaz ətrafında səyahət" adlı 6 cildlik əsərini yazaraq nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan memarlığının şah əsərləri olan Naxçıvan abidələrinə yüksək qiymət verən Dyubua de Monpere yazır: "Bu qədim abidələr arasında Naxçıvanın indiki hakimi Ehsan xan özünün İrən dənəinə uyğun bir neçə həyat və xeyli bəzədilmiş zəngin otaqlardan ibarət sarayını tikdirmişdir" [5, s. 95].

Naxçıvana gələn de Monpere də yanlış olaraq sarayın I Ehsan xan tərəfindən inşa etdirildiyini yazmışdır. Elə bu səbəbdən biz bir qədər geriye qayıdaraq XIX əsrin əvvəl-

lirində yazılmış bir tarixi sənəddə əks olunanları nəzərdən keçirək. Rus ordusunun mayoru Matuşeviç Artıkdən Təbrizədək olan yolların təsvirini verərkən yazır ki, Xan Sarayı Naxçıvan qalasının iç qalasında yerləşir. İç qalanın ətrafında qüllələrin də olduğunu qeyd edən hərbiçi Xan Sarayını dövrələyən hasarın o qədər də möhkəm olmadığını diqqətə çatdırır. Mayor Matuşeviç qalanın dik sıldırımın üzərində tikildiyini müdafiə baxımından əlverişli olduğunu da yazır. Onun hərbi mühəndisə məxsus qeydləri 10 sentyabr 1806-cı ilə aiddir [4, s. 371-372]. Ehtimal edirik ki, o, həmin illərdə Naxçıvan qalasının və onun iç qalasında tikilən Xan Sarayının planını da tərtib etmişdir.

Həmin vaxt I Kalbali xan sağ idi, Naxçıvana hakimiyyət edirdi. Oğlanları da onun sarayında yaşayırdılar. Bu qalanın təsviri Kəngərli xanların nəslinin gerbində əks olunmuşdur. Bir çox xroniki təsvirlərdə qeyd edilib ki, I Kalbali xanın süvari qoşunları qalanın yerləşdiyi uçurumun aşağısındakı düzənlikdə düşmən qoşunları ilə vuruşub onları məğlub etmişlər [3, s. 20]. Naxçıvanın Xan Sarayındakı böyük salonda Rusiya elçiliyini təntənəli rəsmi şəkildə qəbul edən I Kalbali xan haqqında həmin missiyada olan rus hərbiçiləri də yazmışlar. Bunlardan N.N.Muravyovu, A.F.Neqrini və digərlərini qeyd etmək olar. Söhbət 1817-ci ilin mayında İrana gedən Rusiya diplomatik heyətinin üzvlərindən gedir. Bu elçilik missiyasına general A.P.Yermolov başçılıq edirdi.

Çox təəssüflər ki, I Kalbali xanın dövrünü yaxşı öyrənməyən yazıçılar bəddii əsərlərində rəsmi görüşlərin guya çadırda (alaçıqda) aparıldığını yazırlar. Qətiyyətlə doğru deyil. I Kalbali xan intizamlı sarkərdə və dövlət xadimi idi. Əla döyüş qabiliyyəti və naxçıvanlılara məxsus yüksək zövqü vardı. Başqa dövlətlərin rəsmi nümayəndələrini necə qarşılayıbsa, sənədlərdə yazılıb və şükürlər olsun ki, hələ yazılanlar qalır [1, s. 108-112].

Məqamındaca qeyd etmək ki, əslən yunan olan Aleksandr Neqri (1784-1854) maraqlı məlumatlarla zəngin olan gündəlik yazmışdır. O, 1818-ci ildən 1837-ci ilədək bütün hərbi əməliyyatlarda (Naxçıvan-İrəvan və Türkiyədə) iştirak etmiş və bu iştirakın gündəliyini tutmuşdur.

XIX əsrdə rus etnoqrafı, şərqşünası N.V.Xanikov, Qrant qardaşları, rus diplomatı A.Qriboyedov və qəza dövründə Naxçıvanda müəllim işləyən K.A.Nikitin, hərbiçi şərqşünas İ.Sopen və digərləri də bu sarayda qonaq olmuşlar. Hətta qraf İ.F.Paskeviç bir müddət burada yaşamışdır. Təəssüflər olsun ki, XX yüzilliyin ortalarında bu nadir məzarlıq abidəsi, təleyüklü tarixi hadisələrin şahidi olan Xan Sarayı haqqında elmi tədqiqatlar aparılmamış, hətta saray müəyyən qədər dağıntılara məruz qalmışdır. Ona görə də sonralar tariximizin xanlıqlar dövründə olan səhifələrini araşdırmaqda müəyyən çətinliklər yaranır.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvana gələn İtalyan tarixçisi, diplomatı və səyyahı Vilari Luici 1905-ci ilin yayının son aylarında və payızın əvvəllərində Naxçıvanda olarkən erməni-müsəlman toqquşmalarının nəticəsində şəhərin dağıntılarını da görmüş və bu vəziyyət 29 yaşlı gəncdə kədərli təəssürat yaratmışdı. Sonralar o, "Rusiya böyük çevrilişdən sonra. Qafqazda od və qılınç" adlı kitabda yol qeydlərini nəşr etdirmişdir. Tarixçi səyyah bu əsərdə Naxçıvandakı Xan Sarayı haqqında da yazmışdır: "Mən əvvəlcə Rəhim xanla görüşdüm..."

Onun evi, sözsüz ki, Naxçıvanda ən gözəldir. Əgər bu saray ən sivilizasiyalı şəhərdə olsaydı, yəni də belə möhtəşəm olacaqdı. Saray şəhərin kənarındakı qayanın yanında yerləşir. Buradan geniş Araz vadisinə eniş yol başlanır. Həyətdəki bağ çox sıx deyil. Yəqin ki, iqlim imkan vermir ki, hər növ gül kolları əkilsin. Ancaq evin içərişi tamamilə bərbəzək içindədir. Qonaq otağı (söhbət böyük salondan gedir – müəllif) bahalı Avropa mebelləri ilə doludur, bəzilərini çıxmaqla, mebellərə söz ola bilməz. Bütün

divarlara İran, Türkiyə və Qafqaz xalçaları asılıb. Tavan isə kiçik güzgülərlə bəzədilib. Belə analogi mozaikaları mən İrəvan sərdarının sarayında görmüşəm. Bəzək üçün materiallar hamısı uzaqdan dəmir yolu ilə gətirilib. Hamısı da qiymətinin nə qədər olmasınə baxmayaraq, alınıb. Bunlar hamısı ona görədir ki, gələcək insanlarda Naxçıvanskiyə ailəsinin necə varlı və ləyaqətli olduğu təəssüratını yarada bilsinlər" [3, s. 213-215].

Daha sonra diplomat-səyyah Cəfərqlu xanla öz evində görüşür. Onun da malikanəsini və xanım özünü məhəbbətlə təsvir edir.

Azərbaycanda sovet hökuməti qurulandan sonra – 1926-cı ildə Naxçıvana elmi axtarışlara gələcək arxeoloq V.M.Sisoyev "Araz üstündə Naxçıvan" əsərində yazır: "Hazırda (1926-cı il, yay) Atabəy qülləsindən cənub-qərbdə geniş bağ və tikililərdən sonra böyük ikimərtəbəli ev – keçmiş Naxçıvan xanlarının sarayı yerləşir. Yəqin ki, bu, həmin saraydır ki, haqqında Dyubua de Monpere söhbət açıb. Güman ki, bu sarayı Naxçıvan xanı Ehsan xan tikdirib (o,la bilər ki, yenidən bərpa etdirib?) Yuxarı mərtəbədə bir neçə kiçik otaqlar var, ancaq binada çox böyük salon var. Divarların bir hissəsi güzgülərlə bəzədilib. Bundan əlavə, həm içəri, həm də eşik divarlarında pəncərələrdəki şüşələr rənglidir. İndi bu binada məktəb yerləşir" [5].

Alimin yazdıqlarından məlum olur ki, hələ 1926-cı ilədək Xan Sarayı müəyyən qədər əvvəlki vəziyyətini saxlayıb. Sarayın kim tərəfindən tikdirildiyini bilməyən V.M.Sisoyev ehtimalla yazıb ki, Ehsan xan tikdirib. Əlavə edib ki, bəlkə, o, yenidən bərpa işləri aparıb? Müəllif ikinci fikrində dağıqdır: 1830-cu ildən sonra I Ehsan xan atasının tikdirdiyi sarayı təmir etdirib, əlavə tikililər tikdirib. 1930-1940-cı illərdə sökülən həmin hissədə onun böyük qardaşı Nəzərəli xan yaşayırdı. I Ehsan xanın böyük oğlu İsmayıl Xan Naxçıvanın mərkəzində – Bazarçayın sahilindəki mülkdə yaşayırdı. Məşhur süvari generalı olandan sonra İsmayıl xan inşa etdirdiyi hamamın yaxınlığındakı mülkünü yerində bir saray tikdirib. O sarayın orijinal fotosaklı bizdədir. I Ehsan xanın vəfatından sonra Naxçıvana qaçıdan II Kalbali xan həmin sarayda yaşayırdı. Onun oğlu Cəfərqlu xan özünə füsunkar bir malikanə tikdirmişdi. İndi o binanın bir hissəsində C.Naxçıvanski adına muzey yerləşir. Sovet hakimiyyəti illərində oranı ambulatoriyaya, sonralar isə şəhər poliklinikasına çevirmişdilər. Xatirindədir, biz orta məktəbdə oxuyanda hərbi çağırış zamanı bizi oraya tibbi yoxlamaya aparmışdılar. Binaya çox məhkəm inşa edilmiş tağlı yeraltı keçiddən daxil olduq. İkitaylı darvaza qapısı var idi. İndi həmin yeraltı keçiddə mağaza yerləşir.

II Kalbali xanın digər oğlu Rəhim xan isə Xan Sarayında yaşayırdı. Bu məlumatları bizə Rəhim xanın oğlu İskəndər xanın dostu, sonralar qürbətə – Moskva ətrafında, bir növ, gizli yaşayan alim Hüseyn Teymurlu (Bəneviyarski) yazıb göndərmişdi (o, 1992-ci ildə vəfat edib). Onun yazdığına görə, 1920-ci ildə rus kazakları bu sarayı kazarmaya çevirmiş və məşhur güzgülü salonu dağıtmışlar. Hüseyn Teymurlu (Bəneviyarski) bütün bu hadisələrin canlı şahidi olmuşdur [6].

Qeyd edək ki, Naxçıvan Xan Sarayı Azərbaycanın memarlıq nümunələrindən ən orijinaldır. Uçurumun kənarında, qalanın içərisində inşa edilən saraydan Araz çayının sağ və sol vadiləri aydınca görünür. Xan Sarayı I Kalbali xanın tərəfindən inşa etdirilmiş, sonralar oğlu I Ehsan xan tərəfindən əlavələr olunmaqla təmir olunmuş, dövrünün diqqətəçəkən saray binası kimi təkmilləşdirilmişdir. Vaxtı ilə tədqiqatlar aparılmadığından sarayı inşa edən memarın adı məlum deyil. Aparılan araşdırmaların nəticələrinə görə deyə bilərik ki, Xan Sarayının ətrafında digər saraylar da tikilmişdir. Bu tikililər hamısı Saray kompleksini əmələ gətirmişdir.

Naxçıvan Xan sarayının daxili və bədii tərtibatı, xarici quruluşu və məşhur güzgülü salon, həmçinin üçüncü mərtəbədə yerləşən iki yay köşkü vardır (bu köşklər fəsad

tərəfdəki girişdəki köşklərə paralel olaraq tikilib). Naxçıvanlı ağsaqqallardan vaxtı ilə eşitdiklərimizdən məlum olur ki, sarayın şimal-qərbində saraya bitişik saray binaları olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində baxımsızlıq üzündən uçub dağılmışdır.

Böyük salonun tavanının başdan-başə bəzəyə qərq olması səyyahları və rəssamları valeh etmişdir. Saray düzbucaqlı formasında tikilmişdir.

Naxçıvan Xan Sarayı Təbriz və İrəvan memarlıq məktəbinin nümunələri olan xan saraylarına kompozisiya baxımından oxşasa da, tamamilə eyniyyət təşkil etmir. Araşdırmalar göstərir ki, İrəvan Xan Sarayında olan ornamental pannolar, portret təsvirləri və sair Naxçıvan Xan Sarayında olmamışdır. Bəlkə də, bu, Naxçıvan xanlarının süvari döyüşçüləri ilə bağlıdır?! Çünki onlar bərbəzəyi çox sevməyiblər.

Xan Sarayında divar rəsmlərinin – portretlərin və dekorativ pannoların olması haqqında məlumatlara rast gəlinmir.

Naxçıvan xanlığında zəngin ədəbi mühit olmuşdur. Həmin yazılı nümunələrin çoxu bolşeviklər tərəfindən məhv edilsə də, bəziləri qonşu dövlətlərin arxivlərində və kitabxanalarında saxlanılır. Xan dikində olan "Cümə" məscidində saxlanılan əlyazmalar yandırılmış, bir qismi isə İrəvanda erməni əlyazmalar institutuna – Materadarana və Sankt-Peterburqdakı Rusiya Dövlət Ermitajına, Saltikov-Şedrin kitabxanasına aparılmışdır.

Bilirik ki, Azərbaycan xanlıqlarında ən zəngin tarixi arxiv Naxçıvan xanlığında olmuşdur. Bu zəngin Kəngərli arxivi Naxçıvan Xan Sarayında saxlanılmışdır. Tapılan sənədlərdən məlum olur ki, burada toplanan sənədlər 1500-1828-ci illəri əhatə edir. Xan sarayının qonşuluğunda yaşayan milyonçu Heydər Nəsirbəyovun qızı Fatma xanım bu saray haqqında maraqlı məlumatlar söyləyirdi. Onun dediyinə görə, xanlığa aid sənədlər böyük salonun yaxınlığındakı otaqda saxlanılırdı. Yəqin ki, bura həm də xanlıq münşisinin (katəbinin) işlədiyi yer imiş. 1920-ci ildən sonra Kəngərli arxivi Şahbaz ağa tərəfindən qorunmuşdur. Onun mülkündəki (indiki 2 nömrəli məktəbin arxasındakı) zirzəmidə saxlanılan arxivi rus tədqiqatçısı və kəşfiyyatçısı K.N.Smironov Tiflisə aparmışdır. Onun yazdığı məlumatdan da aydın olur ki, arxiv Şahbaz ağanın atası İsmayıl ağaya məxsus bu mülkdəki zirzəmidə imiş. Naxçıvan xanlarının zəngin Kəngərli arxivinin də taleyi onun bəyraqlarının taleyi kimidir. Azərbaycanlı tədqiqatçılardan gizlədilən Kəngərli arxivinin və xanlıq bəyraqlarının axtarışındayıq.

Xan Sarayının birinci mərtəbəsində xidmətçilərin yaşadığı otaqlar və divanxana yerləşirmiş. İkinci mərtəbənin birinci girişdən sağda və solda yerləşən otaqlar xan ailəsi üçün, ikinci girişdən sağdakı güzgüli salon isə rəsmi qəbullar üçün istifadə olunurdu. Daxili pilləkənlərlə çıxılan üçüncü mərtəbədəki köşklü otaqlar "qonaq otağı" adlanırdı.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan xanları Naxçıvan şəhərindəki İmamzadə kompleksində solda olan xüsusi bitişik sərədəbdə dəfn olunmuşlar [5, s. 107-108, 125].

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin sədaqətli və uzaqgörən davamçılarından, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və yeni Naxçıvanın qüdrətli qurucusu, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talibovun tariximizə göstərdikləri böyük qayğı biz tədqiqatçıları həmişə yeni elmi axtarışlara ruhlandırır. Bu böyük qayğının ən bəziz nümunələrindən biri Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talibovun "Xan Sarayı" Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyinin yaradılması haqqında" 2010-cu il 23 oktyabr tarixli Sərəncamıdır [2].

Keçmiş Naxçıvan xanlarının sarayında fəaliyyətə başlayan muzeyin birinci mərtəbəsində iş otaqları, elmi fond və digər yardımçı sahələr, ikinci və üçüncü mərtəbələrində isə 10 salondan ibarət ekspozisiya – sərgi zalları vardır. Muzeydə qeydə alınan 300-ə yaxın eksponatın 210 ədədi ekspozisiyada nümayiş etdirilir.

Cəsur dəyişicilər olan xan Naxçıvanskilər indi əzəmətli Xan Sarayını ziyarətə gələn tamaşaçılara layiqincə təbliğ olunur. Adlarını öz qəhrəmanlıqları ilə tariximizə yazan xan Naxçıvanskilər bu etimada tam layiqdirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Муравьев Н.Н. Записки // Русский Архив. Москва, 1889, Кн. 3, в. 11, с. 475–483.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun 23 oktyabr 2010-cu il tarixli sərgəmsamı. "Xan Sarayı" Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyinin yaradılması haqqında. "Şərq qəribi" qəz., 26 oktyabr, 2010, № 200.
3. Нагдалиев Ф. Ханы Нахичеванские в Российской Империи. Москва: Новый Аргумент, 2006, 432 с.
4. Присоединение восточной Армении к России. Сбор документов, т. I (1801-1813), Ереван, 1972, 715 с.
5. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. АССР. Баку, 1926, 316 с.
6. Теүмүрлү Н.Н. (Bəhənyarski). Naxçıvan xanları haqqında xatirələr (əlyazma) (Mənim şəxsi arxivimdədir). Moskva, 1990, 8 s.

Муса Кулиев

НАХЧЫВАНСКИЙ ХАНСКИЙ ДВОРЕЦ

В статье говорится, что Нахчыван богат историческими памятниками. Один из них – Дворец Нахчыванских ханов, который в свое время принадлежал хану Калбалы I Кенгерли, а в последствии его потомкам. Исследователь впервые на основе документов подробно рассказал о том, как описывали путешественники Дворец Нахчыванских Ханов.

Ключевые слова: Ханский Дворец, Калбалы хан, путешественники, долина, Нахчыван, Санкт-Петербург, зеркальный салон.

Musa Kuliiev

THE KHAN PALACE IN NAKHCHIVAN

The paper reports that Nakhchivan is rich in historical monuments. One of them is the Palace of the Nakhchivan Khans. This palace had formerly belonged to Kalbali khan I, then to his successors. Basing on the documents, the investigator has dealt with the travellers who had described the Palaces of the Nakhchivani khans for the first time.

Keywords: Khan's Palace, Kalbali khan I, travellers, valley, Nakhchivan, Saint Petersburg, mirrored living room.

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)